

Modern Anlamda İlk “Bektaşilik Kitabı” Olarak *Mir’âtü’l-mekâsıd* ve Kaynakları

Salih ÇİFT
Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

XIX. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar Bektaşilik’le ilgili yayınların oldukça sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu dönemde yayımlanan en önemli eserlerden biri Mir’âtü’l-mekâsıd’dır. Bu makalede söz konusu eser ve kaynakları tanıtılmaya çalışılacaktır.

Abstract

As a Modern Bektashi Book *Mir’âtü’l-mekâsıd* and its Sources

*Although Bektashi publications appear to have been limited until the end of the nineteenth century there is an important book which published in these period. This book is *Mir’atu’l-mekâsıd fî def’i’l-mefâsıd*. In this article we will try to introduce this book and its sources.*

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Bektaşilik, Mir’âtü’l-mekâsıd.*

Key Words: *Sufism, Bektashi Order, Mir’âtü’l-mekâsıd.*

Bu makalede, özelde Bektaşilik genelde de tasavvuf ve tarikatlar hakkında derli toplu bilgi vermek amacıyla kaleme alınmış olan *Mir’âtü’l-mekâsıd fî def’i’l-mefâsıd* adlı eser mercek altına

alınacaktır. Amaç, söz konusu eseri kaynakları ile birlikte tanıtmak ve buradan hareketle Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan bir Bektaşî entelektüelinin bilimsel arkaplanı hakkında bazı ipuçları elde etmeye çalışmaktır. Bu bağlamda önce eser sahibi Ahmet Rifat Efendi hakkında bilgi verilecek, ardından kısaca kitabın içeriği takdim edilecek ve son olarak da burada açıkça zikredilen kaynaklar ve müellifleri üzerinde durulacaktır.

Giriş

Bilindiği gibi Bektaşîlik benzerlerinden farklı olarak, geleneğini sonraki kuşaklara sözlü olarak nakledegelen bir tarıktır. Bu itibarla Hacı Bektâş-ı Velî'ye atfedilen bazı eserler ve çeşitli velâyetnâmeler istisnâ kabul edilirse XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye değin Bektaşî tarihi ve kültürünü bütün yönleriyle işleyen eserlerden söz etmek mümkün değildir. Bu tarihten sonra münevver Bektaşîler bilhassa kendilerine yönelik iftiraları bertaraf etmek ve halk arasında oluşan yanlış kanaatleri düzeltmek maksadıyla tarikatları ile ilgili eserler kaleme almaya başlamışlardır.¹ XIX. asrın son çeyreği bu tarz eserlerin yoğun olarak yazılıp neşredildiği bir dönemdir. Söz konusu zaman diliminde bu gayeyle telif edilen kitaplardan biri de Ahmet Rifat Efendi'nin *Mir'âtü'l-mekâsıd*'idir. Ahmet Rifat Efendi bu çalışmasında geleneksel şifâhî kaynakların yanında tasavvuf tarihinin önemli klasiklerinden birçoğuna müracaat etmek suretiyle Bektâşî tarihi ve inançlarının dayanakları hakkında açıklamalar yapmaya çalışmıştır. O, istifade ettiği eserlerden büyük bölümünün adlarını ve müelliflerini birlikte zikrederken bazılarının yalnızca müellifini ya da eser ismini anmakla yetinmiştir.

Mir'âtü'l-mekâsıd özelde Bektaşîlik tarikatına tahsis edilmiş bir kitap olsa da genelde tasavvuf tarihi, tasavvuf felsefesi ve tarikatlarla ilgili derli toplu bilgi veren bir eserdir. Bu yönüyle onu modern anlamda kaleme alınmış ilk "Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi Kitabı" olarak nitelemek mümkündür.

Burada bahis konusu olan eseri ve kaynaklarını tanıtmadan evvel öncelikle müellifin hayatı ve diğer çalışmaları üzerinde durulacaktır.

¹ 1826 sonrasında Bektaşîlik ve Bektaşîler'le ilgili olarak yapılan yayınlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1965; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, 19. Yüzyıl*, İstanbul 2003, s. 522-535; Çift, Salih "1826 Sonrasında Bektaşîlik ve Bu Alanla İlgili Yayın Faaliyetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 1 (2003) s. 249-268; Soyzer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, İzmir 2005.

A. Ahmet Rifat Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

1. Hayatı

Özellikle Osmanlı tarihi açısından önemi haiz birçok biyografik eser vücuda getirmiş olan Ahmet Rifat Efendi gibi bir müellifin hayatı hakkında bilinenler oldukça sınırlı, hatta yok denecek kadar azdır. Bilhassa tasavvuf erbabının zaviyesinden bakıldığında bu durum gerçekten de ilginç bir tecellidir.

Ahmet Rifat Efendi'nin İstanbul'da dünyaya geldiği bilinmemektedir. Ancak doğum tarihi belli değildir. İsmail Efendi adında ilim ehli bir zâtin oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Bir ayağının aksak olmasından dolayı daha ziyâde "Topal" namıyla meşhur olmuştur.² Bununla birlikte o, mesleğinden hareketle "Rûsûmât Muhasebecisi" olarak da tanınagelmıştır. Tahsilinin ardından bir süre Maliye nezâretinde çalışmıştır. Ahmet Rifat Efendi 1280/1863'te rûsûmât muhasebecisi olmuş, daha sonra da Hüdâvendigâr vilâyeti defterdârlığı görevinde bulunmuştur. Kendisinin bu vazifesi sırasında azledildiği ve bunun neticesinde de birkaç yıl açıkta kaldığı bilinmektedir.³ Onun hangi nedenden dolayı görevinden uzaklaştırıldığı ve daha sonra vazifesine geri dönüp dönmediği ise belli değildir. 1293/1876 yılında İstanbul'da vefat eden Ahmet Rifat Efendi Edirnekapı dışına defnedilmiştir.⁴

Mehmed Süreyyâ *Sicill-i Osmânî*'de onun 1292/1875 yılında vefat ettiğini söylemektedir. Bununla birlikte Ahmet Rifat'ın -ileride hakkında bilgi verileceği üzere- *Mir'âtü'l-mekâsıd* adlı eserini Sultan V. Murat'a ithaf ettiği, söz konusu kitabın onun zamanında basıldığı ve yine V. Murat'ın da 1293/1876 tahta geçtiği ve çok kısa bir süre burada kaldığı doğrultusundaki kesin bilgiler dikkate alındığında burada verilen tarihin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır.⁵

Ahmet Rifat Efendi'nin vefat tarihi hakkında yukarıdakilerden oldukça farklı bir tarih veren Ahmed Rifkî onun 1309/1891 yılında

² Ahmet Rifat Efendi'nin bu sıfatla anılmasının bir başka sebebi de yine kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan ansiklopedi yazarı, tarihçi ve ahlakçı müellif Yağlıkzâde Ahmet Rifat Efendi (ö. 1895) ile karıştırılması ihtimalinden dolayı olsa gerektir. Yağlıkzâde için bk. Özcan, Abdülkâdir, "Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkzâde", *DİA*, II, s. 130-131.

³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-1315, II, s. 408.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342/1933, III, s. 50-52; Örik, Nâhid Sırrı, *Yüz elli Yılın Türk Meşhurları*, İstanbul 1953, s. 105; Gövsa, İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, ys., ts., s. 325; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, I, s. 74-75; Levend, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1988, I, s. 367-368.

⁵ Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 408.

Hakk'a yürüdüğünü söylemektedir.⁶ Ancak o bu bilgiyi nereden aldığına dair herhangi bir kaynak göstermemektedir. Muhtemelen Ahmed Rifkî'dan istifade eden Noyan da de bu bilgiyi tekrar etmektedir.⁷ Bununla birlikte biz daha önceki kaynakların ittifakla göstermiş oldukları 1876/1293 tarihi Ahmet Rifat Efendi'nin doğru vefat tarihi olarak tercih ediyoruz.

Kendi beyanına göre "Seyyid" olan Ahmed Rifat Efendi⁸ maalesef ne bu hususta ne de hayat seyri hakkında eserlerinde ayrıntılı bilgi vermektedir. Bununla birlikte Bektaşilik tarihi, âdâb ve erkânı üzerine böylesine ihâtalı bir eser ortaya koyabilmiş olmasından ve bunun yanında eserin son bölümünde geçen bir ifadede⁹ kendisinin de Bektâşiliğe mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında ayrıca kendisinin vefatından kısa bir süre sonra kaleme alınan Bektaşilik'le ilgili eserlerin birinde ve daha sonraları telif edilen bazı kitaplarda da onun bu tarikata mensup olduğu söylenmektedir.¹⁰ Ancak Bektaşî tarikatına intisap ederken Ahmet Rifat Efendi'nin kimden ya da kimlerden el aldığı, tarikattaki konununun ne olduğu hususlarına dair en ufak bir malumat mevcut değildir. Bu konuyla alakalı olarak o eserinde yalnızca şu ifadelere yer vermektedir:

"İmdi işbu risâlenin te'lif u tertîbine sebep u bâis oldur ki bu çâker-i âl-i abâ a'nî es-Seyyid Ahmed Rifat nâm âciz-i pür-hatâ dahî nice seneler dervîşlik dâyesiyle bu misillü hayâl-i muhâl ile evkât-güzâr idim. Lâkin Hakk'ın inâyeti ve pirlerin lütf u keremiyle nâ-gâh gûş u hûşüme bir sadâ erîştî ki: "Yâ Ahmed!" ve "yâ Rifat!" nevâfile hizmet eyle ve ihvânı nevâfile da'vet eyle. Zîra râh-ı kurb-ı ferâiz gâyet sarp bir tarikdir. Ve bu yola gidenlerin başlarından belâ ve musîbet eksik olmaz. Nevâfiller ise rahmet-i İlâhî ve merhamet-i Sübhânî hemîşe meftûh u câridir..."¹¹

⁶ Bk. Ahmed Rifkî, *Bektaşî Sırrı*, I, s. 61, 1 nolu dipnot.

⁷ Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Ankara 2003, IV, s. 14. Ahmed Rifkî bu tarihi verirken muhtemelen Ahmed Rifat Efendi ile aynı adı taşıyan ve yakın tarihlerde benzer görevlerde bulunmuş olan Rumelili Rifat Efendi ile karıştırmış olsa gerektir. Rumelili Rifat Efendi de Maliye'de yetişip çeşitli yerlerde defterdarlık yapmıştır. Daha sonra Rûsûmât Muavinliği görevinde bulunmuştur. Rifat Efendi 1308/1891 tarihinde vefat etmiştir, bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, s. 409.

⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 165. Ayrıca bk. Ahmet Rifat Efendi, *Devhatü'n-nükebâ* (haz. Hasan Yüksel-Fatih Köksal), Sivas 1998, s. 60.

⁹ Bk. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 304. Müellif burada "Bektâşî olmayı kolay bir iş mi zannedersin" demek suretiyle bu yolun zorluklarını bizzat tecrübe ettiğini ifade etmektedir.

¹⁰ Bk. Ahmed Rifkî, *Bektaşî Sırrı*, İstanbul 1325, I, s. 113; Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Ankara 2003, s. 13.

¹¹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 164-165.

Görüldüğü üzere onun bu sözleri mensubu olduğu tarikat ya da bağlı bulunduğu şeyh hakkında herhangi bir bilgi içermemekte, yalnızca ehl-i tarik olduğunu haber vermekte ve hemen bütün dervişler gibi nâfile ibadetin kendi katındaki değerine işaret etmektedir. Ayrıca bu cümleler onun eserinin belli bir talep veya sipariş üzerine değil, bir ilahi işaret neticesinde ortaya çıktığını ifade etmektedir ki, bu da müellif sufiler arasında oldukça yaygın olan bir durumdur.

2. Eserleri

Rifat Efendi genelde tasavvufi düşünceyi ve tarikatları, özelde Bektaşî tarikatını ele aldığı *Mir'atü'l-mekâsîd* isimli bu eserinin yanında bazı biyografik çalışmalar da gerçekleştirmiştir.

a) Mensûr Eserleri

1. *Devhatü'l-meşâyih maa zeyl*: Şeyhüslâmların hal tercümelerini ihtiva eden bu eser aslen Müstakimzâde Süleyman Sadedin Efendi'ye (ö. 1787) aittir. Müstakimzâde bu eserinde ilk Osmanlı şeyhülislâmı kabul edilen Molla Fenârî'den (ö. 1431) başlayarak şeyhülislam Feyzullah Efendizâde Mustafa Efendi'ye (ö. 1745) kadar ilk altmış üç şeyhülislamın biyografisini vermiştir. Aynı müellif daha sonra eserine iki zeyil yazmıştır. Ahmet Rifat Efendi Müstakimzâde'nin eserinden ve diğer zeyillerinden faydalanarak sonuna da kendisi birkaç biyografi ekleyip baştan 108. şeyhülislam Âtîfzâde Hüsametdin Efendi'ye (ö. 1871) kadar olan şeyhülislamın hayatını yeniden kaleme almış ve eserini *Devhatü'l-meşâyih maa zeyl* adıyla neşretmiştir (İstanbul ts.). Rifat Efendi asıl olarak Müstakimzâde'den istifade etmekle birlikte kitabın üslubunu oldukça hafifletmiş ve biyografileri kısaltmış, onun eserinin kenarında yer alan tarih mısralarına ve şecerelere kendi eserinde yer vermemiştir.¹²

2. *Devhatü'n-nükebâ*: Yalnızca Nakîbu'l-eşrâfların biyografilerini içeren ilk müstakil eser Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin yeğeni Ahmed Nazif Efendi'nin (ö. 1275/1858) *Riyâzü'n-nükebâ* adlı kitabıdır. *Devhatü'n-nükebâ*'nın kaynağı bu eserdir. Ahmed Rifat Efendi *Riyâzü'n-nükebâ*'yı bazı küçük değişikliklerle aynen alıp burada mevcut elli altı nakîbu'l-eşrâfa kendi zamanına kadar gelen altı nakîbu'l-eşrâfî daha ekleyerek Seyyid Mahmûd Efendi'den Seyyid Mehmed İlmî Efendi'ye kadar altmış iki şahsın biyografisini ihtiva eden eserini meydana getirmiştir. Bu eser taş baskısı olarak

¹² Eser hakkında bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 62; İpşirli, Mehmet, "Devhatü'l-meşâyih", *DİA*, IX, s. 229-230.

yayımlanmıştır (İstanbul 1283/1866).¹³ *Devhatü'n-nükebâ* ayrıca Hasan Yüksel ve M. Fatih Köksal tarafından Lâtin harflerine aktarılmış tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır (Sivas 1988).¹⁴

3. *Verdü'l-hadâik: Hadikatü'l-vüzerâ* zeyillerinden *Verd-i Mutarrâ'ya*¹⁵ zeyil olarak kaleme alınan bu çalışma 24 sadrazamın hal tercümelerini ihtiva etmektedir. 1808'de Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci sadâretinden 1863'te Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazamlığına kadar bu mevkide bulunan yirmi dört sadrazamın biyografisini içeren bu eser ilk olarak İstanbul'da yayımlanmıştır (1866). *Verdü'l-hadâik*'in daha sonra Almanya'da tıpkıbasımı yapılmıştır (Freiburg 1970).

4. *Ravzatü'l-aziziyye*: Hz. Muhammed'in ailesinden başlayarak en önemli Müslüman hükümdar sülalelerinin ve H. XIII. yüzyılın 80'li yıllarına kadar gelmiş olan Osmanlı rütbe sahiplerinin kronolojik sıraya göre listeleri ile Osmanlı sultanları, sadrazamları, şeyhülislamı, kaptanpaşaları ve Mısır hıdivlerinin muhtasar biyografilerinden oluşan bir eserdir. Bir yangın sırasında basıldığı matbaa yandığı için bu eser tamamıyla neşredilememiştir.¹⁶

Burada tanıtılan eserlerin büyük çoğunluğu her ne kadar kendisinden önce yapılan bazı çalışmaların kısmen tekrarı ve devamı niteliğinde olsalar da alanlarında oldukça önemlidirler. Nitekim Osmanlı tarih yazarları üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Franz Babinger (1891-1967) Ahmet Rifat'ın söz konusu biyografik eserlerinin nitelikleri ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Ahmet Rifat bugün bile faydalı müracaat kitabı olarak değerlerini koruyan birçok biyografya mecmualarını, tarif edilemez güçlüklerle katlanarak yazmak suretiyle Osmanlı tarihine büyük hizmetlerde bulunmuştur.”¹⁷

b) Manzûmeleri

Ahmet Rifat Efendi'nin bu mensur eserleri dışında nazmen kaleme aldığı herhangi bir kitaptan ya da değişik yerlerde yayımlan-

¹³ Eser hakkında ayrıca bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 62; İpşirli, Mehmet, “Devhatü'n-nükebâ”, *DİA*, IX, s. 230.

¹⁴ Ahmed Rifat Efendi'nin kendisiyle ilgili Seyyidlik iddiasının bu eseri kaleme alışında etkili olduğu söylenebilir.

¹⁵ Bu eserler hakkında bk. Özcan, Abdülkâdir, “Hadikatü'l-vüzerâ”, *DİA*, XV, s. 22-23.

¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 62; Yüksel, Hasan-Köksal, Fatih, “Giriş”, *Devhatü'n-nükebâ*, s. 35. Ayrıca bk. Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (trc. Coşkun Üçok), İstanbul 1982, s. 394. Babinger burada müellifin kendisi hakkında da bilgi verdiğini söylemektedir.

¹⁷ Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 394.

mış şiiirlerinin mevcudiyetinden kaynaklar bahsetmemektedir. Bununla birlikte onun bazı manzûmeler de kaleme aldığı anlaşıl-maktadır. Buna göre *Mir'âtü'l-mekâsîd*'da zaman zaman şairlerinin adını belirtmeden zikrettiği şiiirlerin bir kısmının ona ait olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bunların genel olarak şiiir kalitesi yüksek ürünler olmadıkları ifade edilmelidir. Bunlar onun daha ziyade belli bir konudaki görüşünü destekleme sadedinde söylediği kısa şiiirler ya da müstakil beyitlerdir. Bu doğrultuda kendisine ait olduğunu tahmin ettiğimiz şiiirlerinden biri şöyledir:

*Mahabbet eyle evlâda mahabbet
Müyesser ola tâ kim sana cennet.*

*Ri'âyet ede-gör âl-i Rasûl'e
Geçe tâ ettiğın tevbe kabûle.*

*Sevenler Mustafâ neslini bunda
Sa'âdetler bulur yarın onda.*

*Sa'âdettir sa'âdettir sa'âdet
Muhammed nesline etmek mahabbet.*

*Nedâmettir nedâmettir nedâmet
Sakın seyyidlere etme ihânet.¹⁸*

Diğier taraftan Ahmet Rifat Efendi'nin *Mir'âtü'l-mekâsîd*'da zikrettiği çok sayıdaki manzûmeden hangilerinin ona ait olduğunu tesbit etmek ise ayrıca özel bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Zira müellif eserine aldığı bazı şiiirlerin sahiplerini anarken çoğu zaman bunların kimlere ait oldukları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

Bu konuyla bağlantılı olarak Bedri Noyan Bektaşılık üzerine kaleme aldığı eserinde farklı bir bilgi vermektedir. O bahis konusu çalışmasında Ahmet Rifat Efendi'ye ait bir şiiirden söz etmekte ve bunu bir ahababı vasıtasıyla öğrendiğini söylemektedir. Bu hususta Noyan şöyle demektedir:

“Bu anlatacağım olayı, Halen Yugoslavya'da bulunan Yakova Bektaşî Dergâhı'na yaptığım bir ziyarette (Ekim 1996), Yakova

¹⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 227.

Dergâhı postnişini Halife Musâ Kâzım Bakalı Baba'dan dinledim: Bu Ahmed Rifat Efendi:

Ben şehîd-i bâdeyim dostlar demim yâd eyleyin

sözleri ile başlayan gazelini yazmış ve kadıları çok kızdırmış. Huzura çağrılıp muhakeme ve ağır cezâ verileceğini öğrenince o gece oturmuş ve bir ulûm-ı dîniyye kitabı kaleme almış. Ertesi gün kadılar huzuruna çağrıldığında şiirin kendisine ait olmadığını söylemiş ve:

-Ben bir ulûm-ı dîniyye kitabı yazdım, size gösterecektim; çağrıldığımız iyi tesadûf oldu, diyerek yazdıklarını önlerine sürmüş ve böylece yakayı kurtarmış.¹⁹

Maalesef Noyan'ın naklettiği bu olayı doğrulayabileceğimiz başka bir kaynak henüz mevcut değildir. Dahası Ahmed Rifat Efendi'nin ulûm-ı dîniyyeye dair bir eser telif ettiği hakkında da herhangi bir rivayet mevcut olmadığı gibi ortada böyle bir kitap da -şimdilik- yoktur. Bütün bunların yanında yukarıda aktarılan rivayetin satır aralarından hareketle, burada Ahmed Rifat Efendi'yi olduğundan farklı gösterme çabasının olduğunu söylemek de mümkündür. Bu durumun muhtemel sebepleri olmakla birlikte Ahmet Rifat Efendi'nin Bektaşilik'le ilgili *Mir'âtü'l-mekâsıd* adlı eserinde ortaya koyduğu Bektaşilik tasviri ile Noyan'ın Bektaşilik anlayışı arasındaki farklılık bu rivayetin nakline (ya da ihdasına) başlıca neden olarak gösterilebilir.

Bu doğrultuda Noyan, yukarıda ilk mısraı verilmiş olan ve kendisinin Ahmet Rifat'a nisbet ettiği manzumenin tamamını da eserinde nakletmektedir:

*Ben şehîd-i bâdeyim dostlar demim yâd eyleyin
Türbemi meyhâne enkâzıyla bünyâd eyleyin.*

*Gerçi gaslolmaz şehîdân-ı vegaa hiç mâ ile
Yıkayın meyle beni bir mezhep icâd eyleyin.*

*Kabrime kandil için bir köhne sâgar vakfedin
Şu'le-i nâr-ı arakla rûhumu şâd eyleyin.*

*Neyle meyle bir alay mahbûb ile her dem gelin
Bezm-i cem âyini kabrimde mu'tâd eyleyin.*

*Türbedâr olsun bana bir rind-i mey-hâr-ı garîb
Nezr-i serhoşân ile ol pîre imdâd eyleyin.*

¹⁹ Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik*, s. 14.

*Bâdesiz mest eyliyor bûy-ı tûrâbım âlemi
Bâde-nûşânı bu nev-neş'emle dilşâd eyleyin.*

*Yâdigâr olsun bu nazmım evliyâ-yı sâgara
Ben şehîd-i bâdeyim Rifat demim yâd eyleyin.*²⁰

Abdûlbâkî Gölpinarlı da *Alevî-Bektaşî Nefesleri* adlı eserinde yukarıdaki manzûmeyi birkaç beyit eksiğiyle nakletmekte, ancak burada bu şiirin hangi şâire ait olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Gölpinarlı'nın eserinde yer alan şiirde son beyit:

*Yâdgâr olsun bu nazmım evliyâ-yı sâgare
Per açıp gitti Kemâl ardınca feryâd eyleyin.*

şeklindedir.²¹ Görüldüğü üzere burada şiirin sahibinin adı Rifat değil Kemal olarak geçmektedir.²² Dahası şiirin genel yapısıyla bağlantılı olarak düşünülürken de bu son mısraın manzumenin bütünüyle daha uyumlu olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu şiir aslında Kemal adlı şâire aittir ve maksatlı olarak isim ve mısra değişikliğiyle Ahmet Rifat Efendi'ye atfedilmiştir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Ahmet Rifat Efendi'nin bu tarz manzumelerinin varlığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bunun yanında, gerek *Mir'âtü'l-mekâsîd*'de gerek diğer eserlerinde gayet ılımlı bir din ve tasavvuf anlayışı sergileyen Rifat Efendi'nin bu derece rindâne bir söylemle şiir inşâd etmeyeceğini kesinlikle belirtmek gerekir. Dolayısıyla yukarıda aktarılan dizeler çok büyük bir ihtimalle başkasına aittir ve bu şiir bir zühûl eseri olarak ya da bilinçli bir tasarrufla ona atfedilmiştir demek mümkündür.

B. Mir'âtü'l-mekâsîd

Müellifin bilinen en önemli eseri olan *Mir'âtü'l-mekâsîd* her ne kadar başta, döneminde neşredilmiş olan ve Bektaşilik ve Bektaşiler'i karalayan Hoca İshak Efendi'nin *Kâşifu'l-esrâr* adlı kitabındaki yanlışları düzeltmeyi gaye edinerek kaleme alınmış olsa da genelde tasavvuf ve tarikatlar, özel olarak da Bektaşilik hakkında bilgi veren bir eserdir. Kitabın içeriğinden hareketle yazarın İslam kültürünü,

²⁰ Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik*, s. 14.

²¹ Gölpinarlı, Abdûlbâkî, *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul 1992, s. 232.

²² Abdûlbâkî Gölpinarlı hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmadığını belirttiği bu şairin, XIX. asırda yaşamış olduğunu ve ömrünü çeşitli yerleri dolaşarak geçirdiğini söylemektedir, bk. Gölpinarlı, *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, s. 15.

tasavvufî düşünceyi ve mensubu bulunduğu tarikatı iyi bildiğini söylemek mümkündür. Ahmet Rif'at Efendi, yeri geldikçe, çok sayıda ayet, hadis ve Hz. Ali başta olmak üzere büyüklerin sözlerini iktibas etmektedir. Ayrıca Türkçe ve Arapça'nın yanında, yer yer zikrettiği beyit ve pasajlardan müellifin Farsça'yı da bildiği ve kullandığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Rif'at Efendi, tasavvuf ve tarikatlarla ilgili tasavvuf büyüklerince daha önce kaleme alınmış olan eserlerin ya Arapça, ya da Farsça olduklarını, bu yolu tanımak isteyen, ancak Türkçe haricinde dil bilmeyenlere faydalı olmak için, özet mahiyetinde de olsa bilgi vermek maksadıyla bu işe niyetlendiğini söylemektedir. Müellif burada, tasavvufun esasının kitaplardan öğrenilemeyeceğini, bunun yolunun erbabına müracaat olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemektedir.²³ Bu eseri neden kaleme alma ihtiyacı duyduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Ehlullâh-ı izâm mutasavvıfîn-i kerâmet-be-nâm hazerâtının ma'rifet ü hakikate dâir deve yükleriyle te'lifâtı meydanda iken fakir gibi bir abd-i âcizin bu misillü emr-i azîme mücâsereti küstâhlıktır. Vâkı'an ehlüllâh-ı izâm hazerâtı “şerî'at u tarikat u ma'rifet u hakikatı” nice nice kütüb ü resâil tahrîriyle meydana koydular. Ve ol derece tafsil eylediler ki hâşâ bu abd-i âciz gibi pür-kusûr bir lâfzını bile anlayub imlâyâ getirebilsin. Lâkin bunların ekseri Arabî ve Fârisiyyü'l-ibâre olmasıyla ve Türkçe olanları dahî her biri birer münâsebetle sırf hakikate dâir bulunmasıyla meânî ve mezâyâ-yı hakikalarının istinbât u istihracı lâ-cerem kendini fehm iden müntehâyâ mahsûs olub ekser mertebede bunlar bile kâsır iken her hâlde mübtedî'ler âcizdir.”²⁴

Eserin içeriğine gelince:

Ahmet Rif'at Efendi, kitabının hemen girişinde, bütün tarikatların aslında bir olduğunu, tek farkın zikirlerinin hafî (gizli) veya cehrî (açık) oluşlarında bulunduğunu söyleyerek tarikatlar arasında bir üstünlük kıyaslaması yapmak niyetinde olmadığını beyan eder. Sonra, belli bir sıraya göre, varlıkların yaratılışı, nûr-u Muhammedî, fitrat-ı Adem ve âlem...gibi konular hakkında bilgi verir. Nûr-u Muhammedî ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Cemî hakâikden mukaddem hakikat-ı Muhammediyye vücûd bulup evvel ü âhir isimlerine mazhâr oldu. Ânınçün âna hakikatü'l-hakâik denilir.”²⁵

²³ Ahmet Rif'at Efendi, *Mir'âtü'l-mekâsid fi def'i'l-mefâsid*, İstanbul 1293/1876, s. 297.

²⁴ *Mir'âtü'l-mekâsid*, s. 159.

²⁵ *Mir'âtü'l-mekâsid*, s. 3.

Daha sonra, sırayla, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında bilgi verir. Burada, bir Bektaşî olarak, Hz. Ömer için “a’del” (en adil) sıfatını kullanması oldukça dikkat çekicidir.²⁶

Eserde, Kâdiriyye, Rifâiyye, Desûkiyye, Bedeviyye, Sa’diyye, Şâzeliyye, Mevleviyye, Sünbûliyye, Şabaniyye, Cerrâhiyye, Bayrâmiyye, Celvetiyye, Gülşeniyye, Mısriyye, Zeyniyye gibi bazı tarikat ve tarikat kollarına ait silsilelere de yer verir.²⁷ Müellif bundan sonra tarikat kolları hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra, ilginç bir şekilde Nakşibendiyye ve bu tarikatın Hâliyye kolunun silsilelerini verir ve ardından Bektaşîliğin silsilesini zikreder.²⁸

Bir sonraki bölümde haklarında bilgi verilen konulardan bazıları şöyle sıralanabilir: Zikir; ehl-i ebrâr, ahyâr, şuttâr; fakr-ı sûri ve hakîkî; dervîş-i hakîkî ve sûri; cezbe, aşk; ahd ü mîsak; hediye ve emanetlerin muhafazası; niyet, amel; riyâ; takvâ; ilm-i mükâşefe; tevbe-i hakîkî; tafsîlî iman; ruh; hurûf-ı hecâ; beş vakit namaz; oruç; hac; zekat...²⁹ Bektaşîlik’le ilgili açıklamalarına geçmeden verdiği bu bilgiler eserin neredeyse yarısını teşkil etmektedir.

Kitabın geri kalan kısmı Bektaşî tarikatına tahsis edilmiştir. Burada Hacı Bektaş-ı Veli, Bektaşîliğin âyin, erkân ve usulleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: Tevellâ, teberrâ, Bektaşî evrâdı, tarikat erkânı, kırk kapı, kırk makam, tâc-ı şerif, hırka...³⁰ Müellif tasavvufî meseleler hakkında malumat aktarırken, yeri geldikçe tarikata yönelik eleştirilere de cevap verir. Mesela, şeyhin huzuruna varınca secde etmenin gerekliliğini, Hz. Adem’in yaratılışı ve akabinde cereyan eden olaylardan hareketle uzun uzadıya delillendirmeye çalışır. Ona göre, buradaki secde namazdaki gibi alını yere koyarak değil, hafifçe eğilerek mürşidin elini-eteğini öpmek şeklinde olur. Bundan da murad, “hayr ü himmet talebi”dir.³¹

İlerleyen bölümlerde ehl-i beyt hakkındaki hadis-i şerifler nakledilerek bundan sonra anlatılacak olan konulara bir anlamda giriş yapılmaktadır.³² Bilâhare 12 imamın doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte, ehl-i beytle alakalı tafsilatlı malumat verilmektedir.³³ Kerbelâ’da bulunanlar isim isim sayılıp, savaş meydanında nasıl şehadet mertebesine erdikleri tasvir edilmektedir.³⁴

²⁶ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 11.

²⁷ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 28-39.

²⁸ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 39-42.

²⁹ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 44-179.

³⁰ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 179-224.

³¹ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 220.

³² *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 222.

³³ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 223-236.

³⁴ *Mir’âtü’l-mekâsıd*, 236-249.

Bundan sonraki bölümlerde Bektaşî tarikatına giriş ve akabinde yapılacaklar anlatılmaktadır: biat, ikrar, kadınların biatı, tiğ-bend, post... mihmân; bazı tarcemân ve gülbanklar...³⁵

C. *Mir'âtü'l-mekâsıd'ın Kaynakları*

1. Kaynakları

Bilindiği gibi Bektaşilik diğer tarikatlardan farklı olarak geleneğini sonraki kuşaklara daha ziyade sözlü olarak nakledegelmiş olan bir tarikattır. Hacı Bektâş-ı Velî'ye atfedilen bazı eserler ve çeşitli velâyetnâmeler³⁶ istisnâ kabul edilirse XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye değin Bektaşilik tarihini ve kültürünü bütün yönleriyle işleyen eserlerden söz etmek mümkün değildir. Bu tarihten sonra ise Bektaşiler bilhassa kendilerine yönelik iftiraları bertaraf etmek ve halk arasında oluşan yanlış kanaatleri düzeltmek maksadıyla tarikatları ile ilgili eserler kaleme almaya başlamışlardır. Bu gayeyle telif edilen kitaplardan biri ve belki de en önemlisi *Mir'âtü'l-mekâsıd*'dir. Eserin müellifi olan Ahmet Rifat Efendi'nin bu çalışmasındaki başlıca kaynağı Kur'ân-ı Kerim ve hadislerdir. Onun özellikle tasavvuf düşüncesini aktardığı bölümlerde bu durum net bir şekilde müşahede edilmektedir. Bununla birlikte o bu eserinde temel hadis kaynaklarının ya da müelliflerinin isimlerini anmamaktadır. Diğer taraftan o Bektaşilik'le ilgili geleneksel şifâhî kaynakların yanında tasavvuf tarihinin önemli klasiklerinden birçoğuna müracaat etmiş ve bunlardan bazılarının adlarını da eserinde kaydetmiştir. Ahmet Rifat Efendi kaynaklarından söz ettiği yerlerde çoğu zaman bunları eser ve müellifleri ile birlikte zikretmiş, bazen yalnızca müellifin adını vermiş bazen de eser ismini nakletmekle yetinmiştir.

Ahmet Rifat Efendi'nin aşağıda listesi verilen kaynaklarına yakından bakıldığında onun, tasavvuf tarihi ve tasavvuf düşüncesinin klasikleri olarak nitelendirilebilecek pek çok esere müracaat ettiği görülecektir. Ele aldığı meseleye göre o, Gazzâlî'den (ö. 505/1111) İbn Arabî'ye (ö. 638/1240), Necmüddin Kübrâ'dan (ö. 618/1221) İsmail Hakkı Bursevî'ye (ö. 1137/1725), Ferîdüddin-i Attâr'dan (ö. 627/1229) Zeynüddin Hafî'ye (ö. 838/1435) kadar birçok ünlü süfinin görüşlerine eserinde yer vermiştir.

Ahmet Rifat Efendi, tasavvufî eserlerden başka İslam düşüncesinin farklı disiplinlerine mensup önemli mütefekkirlerin kitaplarına da başvurmuştur. Onların, eserlerinde yer alan bazı görüşlerini

³⁵ *Mir'âtü'l-mekâsıd*, 259 v.d.

³⁶ Bektaşî tarikatı açısından önem taşıyan söz konusu velâyetnâmeler hakkında bk., Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî-Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri (Bektaşî Velâyetnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri)*, İstanbul 2002.

bazen belli bir konudaki fikrini temellendirmek ya da desteklemek, bazen de eleştirmek için zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Fahrüddin Râzî (ö. 606/1210), Ebû Şekûr Sâlimî (H. V. yy), Lûtfî Çelebi (ö. 990/1582) bunlardan yalnızca bazılarıdır. İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi büyük bir mütefekkir ise Mehdî konusuyla alakalı yorumları sebebiyle onun eleştirilerine maruz kalmıştır.³⁷

Mir'âtü'l-mekâsîd'in kaynaklarının ortaya çıkarılması birçok yönden önem taşımaktadır. Zira bu sayede halen sis perdesiyle kaplı durumdaki 1826 sonrası Bektaşiliği ve dönemin Bektaşi aydını hakkında önemli bilgilere ulaşılabileceği gibi XIX. asırda yaşamış olan bir Bektaşi entelektüelinin ilmî arkaplanı ve İslâm kültürüne vukûfiyetinin niteliği de tesbit edilmiş olacaktır. Ahmet Rifat Efendi'nin yararlandığı eserlerin büyük bir kısmının, yaşadığı zaman diliminde henüz yazma halinde bulunuyor olmaları ve bunlara ulaşmanın zorluğu da dikkate alındığında, sahasında ilk olan bu eserinin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu yönüyle bakıldığında, denilebilir ki bu çalışma yalnızca Bektaşi tarikatı hakkında bilgi veren bir eser değil aynı zamanda -bugünkü anlamıyla- birçok açıdan kaynak niteliği taşıyan muhtasar bir "Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi" kitabıdır.

Diğer taraftan Ahmet Rifat Efendi'nin eserinde işlediği konular, meseleleri ele alış şekli, kitabına hakim olan tasavvufî anlayış ve üslubundan hareketle *Mir'âtü'l-mekâsîd*'in Osmanlı tasavvuf geleceğinde önemli yerleri olan *Envâru'l-âşikîn*, *Muhammediyye* ve *Mârifetnâme* tarzı eserlerin bir devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. *Mir'âtü'l-mekâsîd*'i diğerlerinden farklı kılan yegâne husus ise burada Bektaşiliğin ön planda tutulup bu tarikata has kavramlarla konuların takdim edilmiş olmasıdır. Bu şekilde bakıldığında, entelektüel anlamda ilimle meşgul olmayan Osmanlı toplumu tasavvufî açıdan besleyen söz konusu kitapların bir benzerinin aynı toplumun önemli bir unsuru olan Bektaşiler hedef alınarak telif edilmiş olması dikkate değerdir.

Bu genel bilgilerden sonra Ahmet Rifat Efendi'nin eserini oluştururken müracaat ettiği kaynakları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:³⁸

a) *Mir'âtü'l-mekâsîd*'da Müellifleri İle Birlikte Zikredilen Kaynaklar

1. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): *Fedâilu's-sahâbe*.³⁹

³⁷ Söz konusu eleştirilerden biri için bk. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 28.

³⁸ Burada eserlerin listesi oluşturulurken bunlar arasında meşhur olan müellifler ve eserler üzerinde durulmayacaktır. Diğer kitaplar ve isimler hakkında ise dipnotlarda kısa malumat aktarılacaktır.

2. Ebû Şekûr Sâlimî el-Keşşî (H. V. yy): *et-Temhîd*.⁴⁰
3. Gazzâlî (ö. 505/1111): *İhyâu ulûmi'd-dîn*.⁴¹
4. Neseî (ö. 537/1142): *et-Teyisîr*.⁴²
5. Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1210): *Tefsîr*.⁴³
6. Necmüddîn Kübrâ (ö. 618/1221): *Risâle*.⁴⁴
7. İbn Arabî (ö. 638/1240): *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*⁴⁵, *Füsûsü'l-hikem*⁴⁶, *Tecelliyât*.⁴⁷
8. Mevlânâ (ö. 672/1273): *Mesnevî*.⁴⁸
9. Fazlullah Hurûfî (ö. 797/1394): *Câvidân-ı sağîr*.⁴⁹

³⁹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 14. Tam adı *Kitâbu fedâilî's-sahâbe* olan ve Ahmed b. Hanbel'in ashâb-ı kirâmın faziletlerine dair babasından duyduğu hadisleri rivayet etmesiyle meydana gelen bu eser neşredilmiştir (Cidde 1983). Bu eser hakkında ayrıca bk. Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, s. 78.

⁴⁰ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 14. Tam adı Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb b. el-Keşşî es-Sâlimî el-Hanefî'dir. Daha ziyade el-Mühtedî lakabıyla anılmaktadır. Ölüm tarihi belli değildir. Bununla birlikte H. V. Asırda vefat ettiği tahmin edilmektedir. Burada bahis konusu olan eserin tam adı *Kitâbu't-temhîd fî beyânî't-tevhîd*'dir. Müellif burada Ebû Hanîfe ile temeli atılan, Mâtürîdî ile kurumsallaşan Ehl-i sünnet anlayışını yerine göre filozoflara, bazen Mutezile'ye hatta Ehl-i sünnetin farklı bir kolu olan Eş'ariyye'ye karşı müdâfa etmiştir. Bu eser ve müellifi hakkında daha fazla bilgi için bk. Türkmen, Ömür, *Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin "Kitâbu't-temhîd fî beyânî't-tevhîd"* Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili, Harran Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, yy. 2002, s. 1-2.

⁴¹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 105, 267.

⁴² *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 146. Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Belagat ve Tarih ilimlerinde söz sahibi bir âlim olup Hanefî fukahasıdır. Burada bahis konusu olan tefsirinin tam adı *et-Teyisîr fî't-tefsîr*'dir. Neseî ve eserleri hakkında bk. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, s. 463-464.

⁴³ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 111.

⁴⁴ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 49. Necmüddîn Kübrâ'nın (ö. 618/1221) burada yalnızca *Risâle* şeklinde zikredilen ve ahyâr, ebrâr, şuttâr tarîkleri hakkında malumât verdiği eseri *Usûlü aşere* adını taşımaktadır. Bu eser Mustafa Kara tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Tasavvufî Hayat*, İstanbul 1980, 1996).

⁴⁵ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 128, 159, 216.

⁴⁶ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 159.

⁴⁷ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 86.

⁴⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 159.

⁴⁹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 148. Bütün Hurûfî eserlerin ana kaynağı olan *Câvidânnâme'nin Esterâbâd lehçesiyle yazılan asıl nüshası Câvidânnâme-i İlâhî* veya *Câvidânnâme-i Kebîr* olarak adlandırılır. Eser Fazlullah tarafından klasik Farsça ile yeniden kaleme alınmıştır. Asıl *Câvidânnâme*'ye oranla daha kısa olan bu nüshaya *Câvidânnâme-i Sağîr* denir, bk. Aksu, Hüsâmettin, "Câvidânnâme", *DİA*, VII, s. 178. Ancak Ahmet Rifat Efendi'ye göre bu eserin müellifi Fazlullah değil kendisinin Mahmûd-ı Merdûd dediği Mahmûd-ı Pişihânî'dir. Şöyle demektedir: "Fazl dahî onu meclisinden red edip Mahmûd-ı merdûd koydu. Mahmûd-ı merdûd ilm-i noktada bir kitâb peydâ edip ismine

10. İbn Haldûn (ö. 808/1406): *Mukaddime*.⁵⁰
11. Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413): *Keşşâf Hâşiyesi*.⁵¹
12. Zeynüddîn Hâfî (ö. 838/1435): *Avârifü'l-me'ârif Hâşiyesi*.⁵²
13. Seyyid Hüseyin b. Gaybî (ö. IX./XV. yy): *Şerh-i Nâdi Ali*.⁵³
14. Yazıcıoğlu Muhammed Bicân (ö. 855/1451): *Muhammediyye*.⁵⁴
15. Firişteoğlu Abdülmecid (ö. 864/1459-60): *Aşknâme*.⁵⁵
16. Abdüllâtîf Çelebi (Lâtîfi) (ö. 990/1582) : *Tezkire*.⁵⁶
17. Şeyh Ali (Ali Dede Bosvenî) (ö. 1007/1598): *Es'iletü'l-hikem (Havâtîmu'l-hikem ve hallü'r-rümûz ve keşfü'l-künûz)*.⁵⁷
18. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725): *Rûhu'l-beyân*⁵⁸, *Divân, Sisilenâme*.⁵⁹

Câvidân-ı Sağîr dedi. Ve şeyhi Fazl'ı ol kitâbında red edip kelâmını nice güne tezyif eyledi. Ba'de Noktavîler Hurûfiler'i red etmeye başlayıp ..., bk. *Mir'ât*, s. 149.

⁵⁰ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 26, 27.

⁵¹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 24.

⁵² *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 24. Zeynüddîn Hâfî'nin 826 yılında Dervîşâbâd'da Şihâbüddîn Sühreverdî'nin (ö. 632/1236) *Avârifü'l-me'ârif* adlı eserine bir hâşîye yazdığı rivayet edilmektedir, bk. Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003, s. 22-23.

⁵³ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 195, 201. Genellikle meşhur mutasavvıf Sunullah Gaybî ile karıştırılan ve tam adı Seyyid Hüseyin b. Seyyid Gaybî olan müellifin hayatı hakkında bilgi yoktur. Bu eserinden başka bir de *Fütüvvetnâmesi* bulunmaktadır. *Fütüvvetnâme* için bk. Sarıkaya, Mehmet Saffet, *XIII.-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Ankara 2002, s. 7-8.

⁵⁴ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 129, 137.

⁵⁵ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 133, 160, 161. Fazlullah Hurûfî'nin *Câvidânâme-i Sağîr*'inin muhtasar tercümesidir. 1288/1871 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu eser *Divân-ı Nesîmî*'den (İstanbul 1260) sonra Hurûfliğe dâir Türkiye'de basılan ilk kitaptır. Ayrıntı için bk. Aksu, Hüsametîn, "Firişteoğlu Abdülmecid", *DİA*, XIII, s. 134-135.

⁵⁶ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 134. XVI. asırda yaşamış Türk tezkireci, edip ve şair. Kastamonulu'dur, bk. *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 134.

⁵⁷ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 156. Şeyh Ali Dede Bosnevî (ö. 1007/1598) Halvetiyye'ye mensup bir şeyhtir. Aslen Mostarlı olduğu rivayet edilmektedir. Türbe Şeyhi denmekle meşhur olmuştur. Sofyalı Bâlî Efendi'nin (ö. 960/1553) halifesidir. Çeşitli meselelere dair birçok eser telif etmiştir. Burada adı geçen eseri *Es'iletü'l-hikemî* (bu eserin bir diğer adı da *Havâtîmu'l-hikem*'dir) Mekke'de yazmıştır. Tasavvufî ve Kelâmî konulara tahsis edilmiş olan bu eser Arapça olarak kaleme alınmıştır ve söz konusu meselelere dâir 360 soruyu ihtiva etmektedir. İbn Arabî'ye ait görüşlerin tesiri altında telif edilmiş olan bu eser 1314'te Mısır'da (Bulak) basılmıştır, bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I s. 115; Tayşi, M. Serhan, "Ali Dede, Bosnevî", *DİA*, II, s. 386.

⁵⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 258, 262.

19. Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1661): *Mesnevî Şerhi*.⁶⁰

20. Karakaşzâde Ömer (ö. 1047/1637): *Nürü'l-hüdâ*.⁶¹

b) Müellif İsimleri Verilmeden Kullanılan Eserler

Ahmet Rifat Efendi aşağıda isimleri zikredilen eserlerin müelliflerinin adını anmadan yalnızca eser isimlerini vermekle yetinmiştir.

1. *Zeyl-i Şakâyk*.⁶²
2. *Menâkıbu'l-vâsilîn*.⁶³
3. *Kitâbu beşâiri'l-Mustafâ*.⁶⁴
4. *Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî*.⁶⁵
5. *Keşfu'n-nûr*.⁶⁶
6. *Şevâhidu'n-nebevî*.⁶⁷

⁵⁹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 139. Ahmet Rifat Efendi, Bursevî'nin başka eserlerinden de istifade etmiştir. Bu konuda ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁶⁰ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 128. Sarı Abdullah Efendi'nin *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adlı bu şerhi *Mesnevî*'nin birinci cildinin şerhidir (I-IV, İstanbul 1287-88), bk. Ceyhan, Semih, "Mesnevî", *DİA*, XIX, s. 331

⁶¹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 150. Bu kitap aslında, Vâhidî'nin (XVI. yy.) *Menâkıb-ı Hâce-i cihân ve netice-i cân* adında ve Rum Abdalları, Kalenderiler, Haydâriyer, Câmiler, Bektaşiler, Şemsiler, Melâmiler gibi bâtinî zümrelerin giyim-kuşamlarını, inanç ve geleneklerini anlatan eseridir. Tamamen Bektaşiler'le ilgili olmasa da, tarikat mensuplarının belli bir dönem içerisindeki durumları hakkında bilgiler içermesi nedeniyle listeye dahil edilmiştir. XVII. yüzyılda Celvetî şeyhlerinden Karakaşzâde Ömer (ö. 1637) bu kitabı sahibinin adını dahi anmadan kendisine mal ederek *Nürü'l-Hüdâ limen ihtedâ* ismiyle biraz da istihlâhlara boğarak yeniden yazmış ve bu suretle ancak adı geçen Bâtinî zümrelerin o asırda da varlığını bildirmiştir.⁶¹ Eser 1286/1870 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.

⁶² *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 133.

⁶³ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 134. Kaynaklarda bu adla zikredilen herhangi bir esere rastlanamamıştır. Müellifin bu şekilde andığı kitap meşhur menâkıbnâmelerden biri olsa gerektir.

⁶⁴ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 157. Kaynaklarda bu adla anılan herhangi bir eser tesbit edilememiştir. Bununla birlikte Ebû Sa'd Hargüşî'nin (ö. 405/1015) *Şerefü'l-Mustafâ ve delâilü'n-nübüvve (Şerefü'n-nebî)* adlı eserinin Muhammed b. Muhammed er-Râvendî tarafından yapılan Farsça tercümesinin (*Kitâb-ı Siyer-i Mustafâ*, Süleymaniye, Esad Efendi, no. 2222) Ahmet Rifat Efendi tarafından farklı bir isimle kullanılmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu eser ve müellifi hakkında bk. Uludağ, Süleyman, "Hargüşî", *DİA*, XVI, s. 167.

⁶⁵ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 44. *Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetnâmesi* olarak da bilinen bu eser neşredilmiştir.

⁶⁶ Kaynaklarda *Keşfu'n-nûr* adıyla geçen yegâne eser Abdülgâni Nablusî'nin (ö. 1143/1731) *Keşfu'n-nûr an eshâbi'l-kubûr* isimli kitabıdır, bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, İstanbul 1971, II, s. 369; Borckelmann, *GAL, Suppl.*, Brill 1938, II, s. 473. Nablusî ve eserleri hakkında bk. Brockelmann, Carl, "Abdülgâni Nablusî", *İA*, I, s. 66-67.

7. *Ravzatü'l-ahbâb*.⁶⁸
8. *Şerh-i Meşârik*.⁶⁹
9. *Hayâtü'l-hayevân*.⁷⁰
10. *Kâmûs*⁷¹

c) Yalnızca Müellif İsmi Belirtilen Eserler

1. Ebû Bekir Vâsıtî (ö. 320/932):⁷²
2. Feridüddîn-i Attâr (ö. 627/1229).⁷³

-
- ⁶⁷ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 224. Ahmet Rifat Efendi'nin burada müellifini zikretmediği bu eser Abdurrahman Câmî'nin (898/1492) kaleme aldığı ve ünlü Osmanlı mutasavvıfı Lâmiî Çelebi'nin (ö. 933/1532) *Terceme-i Şevâhidü'n-Nübüvve* adıyla Türkçe'ye çevirdiği kitap olsa gerektir. Bu eser ve müellifi hakkında bk. Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, s. 94-99. Bir başka *Şevâhid Tercemesi* ise Ahizâde Abdülhalim Efendi'nin (ö. 1013/1604) kaleme aldığı *Nevâhidü'l-fütüvve fî tercemeti şevâhidü'n-nübüvve*'dir. Bu eser ve müellifi hakkında bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 228; Güleç, Hasan, "Ahizâde Abdülhalim Efendi", *DİA*, I, s. 548.
- ⁶⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 233. Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1501) tavsiyesi üzerine dostu Şîrazlı Atâullah b. Fazlullah (ö. 1000/1588) tarafından *Ravzatü'l-ahbâb fî siyeri'n-nebi ve'l-ashâb* adıyla Farsça olarak kaleme alınan bu eser üç cildten müteşekkildir. Birinci cild Hz. Peygamber'in ahvâli, ikinci cild dört halife, üçüncü cild ise Hz. Hüseyin ve Abbâsî halifelerinin menkıbelerine tahsis edilmiştir. Telifinden yaklaşık yüz elli yıl sonra Benlizâde Mahmud Manisavî (ö. 1140/1727) adlı bir şahıs bu eseri Osmanlı Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Bu eser ve mütercimi hakkında bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 31. Ahmet Rifat Efendi'nin kaynak olarak kullandığı eser bu tercüme olsa gerektir. *Ravzatü'l-ahbâb*'in birinci cildi Ramazan Balcı tarafından *En Sevgilinin Bahçesi* adıyla sadeleştirilerek neşredilmiştir (İstanbul 2007).
- ⁶⁹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 13. Hanefî fıkıh alimi ve lügat yazarı İbn Melek'in (ö. 821/1418) *Mebâriku'l-ehzâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı eseridir. Eser ve müellifi için bk. Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA*, XX, s. 175-176.
- ⁷⁰ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 107. Ebu'l-Bekâ Kemâlüddin Muhammed Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-hayevân* adlı eseri ve müellifi hakkında bk. İzgi, Cevat, "Demîrî", *DİA*, IX, s. 152-153.
- ⁷¹ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 155. Ahmed Rifat Efendi'nin yalnızca "*Kâmûs*" şeklinde zikrettiği bu eser Fîruzâbâdi'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhîr* adlı Arapça'dan Arapça'ya sözlüğü olmalıdır. Bununla birlikte onun Mütercim Âsım Efendi'nin *Kâmûs Tercümesi*'ni kullanmış olması da ihtimal dâhilindedir. Bu eser ve tercümelere hakkında bk. Kılıç, Hulusi, "el-Kâmûsu'l-muhîr", *DİA*, XXIV, s. 287-288.
- ⁷² *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 50. Ahmet Rifat Efendi ilk dönem sūfîlerinden yaptığı nakilleri genellikle *Kuşeyrî Risalesi*'nden almıştır. Vâsıtî'den rivayet ettiği bir söz için bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâle* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 2003, s. 400.
- ⁷³ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 20. Ahmet Rifat Efendi, Feridüddîn-i Attâr'ın *Mantıkı't-tayr* isimli eserinden çok sayıda şiiri eserinde kullanmıştır. Ancak müellif onun yalnızca adını vermiş, bunları hangi eserinden aldığını belirtmemiştir.

3. Nasiruddîn Tûsî (ö. 672/1274):⁷⁴
4. Kâşânî (ö. 736/1335):⁷⁵
5. Bihiştî (ö. 979/1571)⁷⁶
6. Hâşim Baba (Üsküdarlı) (ö. 1197/1783)⁷⁷
7. Seyyid Seyfullah (ö. 1011/1601)⁷⁸

d) Diğer Kaynaklar

Ahmet Rifat'ın bir de eser ve müellif adı zikretmeksizin alıntılar yaptığı bazı kaynaklar daha vardır ki bunlardan yalnızca bir bölümü tesbit edilebilmiştir. Bu kitaplar arasında öncelikle üzerinde durulması gereken çalışma İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ferâhu'r-rûh* adlı eseridir. Ahmet Rifat Efendi, en önemli başvuru kaynağı olan Bursevî'nin diğer eserlerinin isimlerini kitabında açıkça belirtirken, bunlar arasında en çok yararlandığı kitap olduğu anlaşılan *Ferâhu'r-rûh*'tan hiç bahsetmemektedir. En çok yararlandığı diyoruz, zira yaptığımız tesbite göre birçok yerde o, buradan kelimesi kelimesine uzun alıntılar yapmıştır. Hatta bunların bazılarında o,

Yaptığımız tesbitlere göre bu şiirlerin kaynağı *Mantuku't-tayr*'dır, bk. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 20-21.

⁷⁴ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 174. Başlangıçta İsmailî akideyi benimsemiş olan Nasiruddîn Alamut Bâtınîlerinin hizmetinde astronom olarak hayata atıldı. Daha sonra İmâmiyye mezhebine geçen Tûsî tasavvuf yanlısı bir anlayışı benimsemiştir. Tasavvufa dair kaleme aldığı *Ahlâk-ı Nâsiriyye* adlı bir eseri vardır, bk. Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* (trc. E. Ruhi Fıçlalı-Sabri Hizmetli), İstanbul 1999, s. 316-318.

⁷⁵ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 162, 280. Tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan bir mutasavvıftır. Hayatı hakkında bk. Uludağ, Süleyman, "Kâşânî, Abdurrezzak", *DİA*, XXV, s. 5-6.

⁷⁶ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 89. Tam künyesi zikredilmeyen bu şahıs XVI. asrın ünlü mutasavvıflarından ve meşhur Merkez Efendi (ö. 998/1552) halifelerinden olan Bihiştî Ramazan Efendi (ö. 979/1571) olsa gerektir. Çeşitli manzum ve mesur eserlerinin yanında Molla Câmî'nin bazı kitaplarına yaptığı şerhlerle tanınmaktadır. Bihiştî hakkında bilgi için bk. Uzun, Mustafa, "Bihiştî Ramazan Efendi", *DİA*, VI, s. 145-146.

⁷⁷ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 227. Celvetiyye tarikatının Hâşimiyye kolunun kurucusu olan bu zât daha sonra Mısır'daki Kasru'l-aynî Bektaşî Tekkesi şeyhi Hasan Baba'ya (ö. 1170/1756) bağlanmak suretiyle Bektaşî olmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, H. Kâmil, *Aziz Mahmud Hüdâyi ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul 1982, s. 242-244; a. mlf., "Hâşim Baba", *DİA*, XVI, s. 406-407.

⁷⁸ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 246. Şiirlerinde Nizamoğlu mahlasını kullanan Seyyid Seyfullah Halvetiyye'nin Sinâniyye şubesinin kurucusu Ümmî Sinan'ın (ö. 1551) halifesidir. Seyyid Nizamoğlu, bazı görüşleri ve üslubundaki coşkun tavır gibi nedenlerle Bektaşîler'in de sevdikleri ve bazı şiirlerini ilahi formunda besteleyip söyledikleri mutasavvıflardandır. Seyyid Nizamoğlu'nun Hayatı ve şiirleri hakkında bk. Özmen, İsmail, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, II, s. 469-486.

Ferâhu'r-rûh'ta da başka kaynaklardan alındığı belli olan rivâyetleri sanki kendisi asıl kaynaklarından istifade ediyormuşçasına ifadeler kullanmak suretiyle eserinde zikretmiştir.⁷⁹ Buradan hareketle Ahmet Rifat Efendi'nin *Mir'âtü'l-mekâsîd*'da genel tasavvufî konularla ilgili aktardığı malumâtın aslında *Ferâhu'r-rûh*'un verdiği bilgilerin özetlenmiş şekli olduğu söylene abartı yapılmış olmaz. Bütün bunlara rağmen onun bu temel kaynağının adını zikretme hususunda hangi nedenden ötürü böyle bir tavır geliştirdiği üzerine yorum yapıp buna dayalı olarak hüküm vermek zordur.

Ahmet Rifat'ın, bilhassa tarikat silsilelerini nakledeken isim vermeksizin kullandığı anlaşılan kaynaklardan bir başkası ise Lâmiî Çelebi'nin (ö. 933/1532) *Nefahâtü'l-üns Tercümesi*'dir. Onun özellikle Zeyniyye gibi Osmanlılar döneminde meşhur olan tarikatların silsileleri hakkında verdiği malumat ile Lâmiî Çelebi'nin aktardığı bilgiler arasında benzerlikler mevcuttur.⁸⁰ Ahmet Rifat Efendi, Lâmiî Çelebi'nin yine Abdurrahmân Câmî'den (ö. 898/1492) çevirdiği *Şevâhidü'n-Nübüvve Tercemesi*'ni de kaynak olarak kullanmıştır. Bununla birlikte eseri zikrettiği yerde müellifin adını anmamıştır. Hem Câmî'nin hem de Lâmiî Çelebi'nin Nakşibendî tarikatına müntesip olmaları Ahmet Rifat Efendi'nin onların ismini zikretmekten imtina etmesine sebep olarak gösterilebilir. Zira özellikle 1826 sonrasında Bektaşiler'le Nakşiler arasındaki gerilimin arttığı ve ılımlı olan Bektaşiler'in bile Nakşiler'e pek de sıcak bakmadıkları bilinmektedir. Bu ve benzeri nedenlerden olayı müellif olabildiğince hassas davranarak kaleme aldığı eserinde böyle bir siyaset gütmüş ve meşhur Nakşilerden olan Câmî ve Lâmiî Çelebi'nin isimlerini anmamıştır.

Mir'âtü'l-mekâsîd'da adı geçmediği halde müellifin yararlandığı anlaşılan eserlerden biri de mezhepler tarihi açısından mühim bir kaynak olan Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* isimli kitabıdır. Ahmet Rifat Efendi mezheplerin sayısı ile ilgili olarak nakledilen meşhur "yetmiş üç fırka hadisi"nden hareketle çağlar boyunca çeşitli müelliflerce yorumlanagelmiş olan yetmiş üç fırka üzerine yaptığı tasnifte Şehristânî'nin bu eserini kullanmıştır. Kısaca 12 ana

⁷⁹ Ahmet Rifat Efendi'nin *Ferâhu'r-rûh*'tan isim vermeksizin yaptığı bazı iktibaslar ve bunların *Mir'âtü'l-mekâsîd*'taki karşılıkları için bk. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 8; *Ferâhu'r-rûh*, I, s. 233. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 94-95; *Ferâhu'r-rûh*, I, s. 213. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 6-9; *Ferâhu'r-rûh*, I, s. 217-220. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 99-100; *Ferâhu'r-rûh*, I, s. 410-411. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 50-51; *Ferâhu'r-rûh*, II, s. 236-237. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 131-14; *Ferâhu'r-rûh*, V, s. 34-37. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 48; *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 244-245; *Ferâhu'r-rûh*, VI, s. 236-238. *Ferâhu'r-rûh*, VI, s. 276. *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 93-94; *Ferâhu'r-rûh*, VI, s. 389-390.

⁸⁰ Abdurrahman Câmî'nin (Molla Câmî) eserlerinin henüz kendisi hayattayken Osmanlı topraklarında tanınmaya başlandığı bilinmektedir, bk. Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, s. 95-96.

mezhep başlığı altında bunlardan türetilen altışar kolla yetmiş ikiye tamamlanan ve necâta erdiği kabul edilen Ehl-i sünnet mezhebinin ilavesi ile yetmiş üç rakamına ulaşılan bu tasnif Osmanlılar dönemi müelliflerince de sıklıkla kullanılmıştır. Ahmet Rifat Efendi bu tasnifi, bilinçli ya da bilinçsiz bazı değişiklikler yapmak suretiyle *Mir'âtü'l-mekâsıd*'a almış ve kendine göre yeniden yorumlamıştır. Onun fırkalarla ilgili bilgi verdiği bölümde sıraladığı fırka isimlerinden bazıları ise yanlış yazılmıştır. Bu durum eserin baskısından kaynaklanmış olabileceği gibi Ahmet Rifat Efendi'nin asıl kaynaktaki bilgileri aktarırken yaptığı yanlış okumaların neticesi de olabilir.⁸¹

2. *Mir'âtü'l-mekâsıd*'ın Kaynakları Üzerine

Yukarıda verilen kaynaklarla ilgili listeden de anlaşılacağı üzere buradaki kitaplar genelde tasavvuf tarihi ve düşüncesinin klasikleri olarak bilinen ve umûmî manada tasavvuf hakkında malumat içeren eserlerdir. Söz konusu kaynaklar tasavvuf tarihi ve düşüncesi açısından oldukça önemli olmakla birlikte bunların daha ziyade orta dönem ve sonrasına ait oldukları görülmektedir. Burada kaydedilen tasavvufî eserlerin en eskisi Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) ait olan *İhyâu Ulûmi'd-dîn'dir*. Halbuki orta dönemlerde yaşamış olan Gazzâlî'nin ve onun gibi diğer birçok müellif sūfinin görüşlerinin asıl kaynağı durumundaki Muhasibî (ö. 243/857), Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988), Ebû Tâlib Mekki (ö. 386/996), Sülemî (ö. 412/1021), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Hucvirî (ö. 465/1072) v.b. pek çok isim Ahmet Rifat'ın kitabında geçmemektedir. Oysaki biri Farsça diğerleri Arapça olarak kaleme alınmış olan bu müelliflerin eserlerinin büyük bölümünün Ahmet Rifat'ın yaşadığı dönemden çok daha önce Osmanlı Türkçesi'ne çevrildiği ve bunların bir kısmının Osmanlı entelektüelleri arasında tanındıkları bilinmektedir.⁸² Kaldı ki Ahmet Rifat Efendi hem Arapça hem de Farsça bilen biridir. Dolayısıyla bu eserler tercüme edilmemiş olsalar dahi o bunların orijinallerinden istifade etme imkanına sahiptir. Öyleyse o neden bunlardan yararalanmamıştır? Şeklindeki bir soruya verilecek en uygun cevap bize göre onun bahis konusu olan kaynakları temin ettiği ortamla alakalıdır. Bir başka deyişle o eserini telif ederken –

⁸¹ Fırka tasnifleri ve bunların Osmanlı âlimlerince kullanılış biçimleri hakkındaki görüşleri ve değerli katkılarından dolayı meslektaşım Araş. Gör. Kadir Gömbeyaz'a teşekkürü yerine getirilmesi gereken güzel bir görev addederim.

⁸² İlk dönem mutasavvıflarına ait eserler ve bunların Osmanlı sūfileri üzerindeki tesirleri hakkında bk. Uludağ, Süleyman, "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Düşüncesinin Bazı Temel Kaynakları", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sūfiler* (ed. A. Yaşar Ocak), Ankara 2005, s. 24-27. Bu kaynaklardan biri olan ve ilk olarak Hoca Sadedin Efendi (ö. 940/1536) tarafından III. Murad devrinde Osmanlı Türkçesi'ne çevrilen *Kuşeyrî Risâlesi* ve diğer çevirileri hakkında bk. Uludağ, Süleyman, "Mukaddime", *Kuşeyrî Risâlesi*, Aralık 1991, s. 73-76.

şayet kendi özel kütüphanesindeki kitaplardan yararlanmamışsa mevcut tekke kütüphanelerinden birinden faydalanmış olmalıdır. O dönemlerde tekkelerde bulunan eserlerin büyük bir bölümü ise ilk dönem kaynaklarından hareketle kaleme alınmış olan kitaplardır. Bunların ekseriyeti de daha ziyade halkın anlayacağı bir dil ve üslupla yazılmışlardır. Nitekim Ahmet Rifat Efendi'nin kaynakları çoğunlukla bu nitelikteki eserlerden meydana gelmektedir.

Bu doğrultuda söz konusu dönemde (1261/1845) İstanbul'da mevcut olan bir Bektaşî tekkesinde⁸³ bulunan kitapların dökümü ile Ahmet Rifat Efendi'nin kaynakları karşılaştırılmış, bunun neticesinde de *Mir'âtü'l-mekâsıd*'da zikredilen birçok eserin bunlarla örtüş-tüğü görülmüştür. Bu tekkede oldukça sınırlı sayıda kitap bulunmaktadır ve bu kitapların bir bölümü ile *Mir'âtü'l-mekâsıd*'ın kaynakları birbiriyle mutabakat göstermektedir. Bu durum Ahmet Rifat Efendi'nin bu tekkeye ait kitaplardan yararlandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Buna göre *Mir'âtü'l-mekâsıd*'da ve bahsi geçen tekkede ortak olan kitaplar şunlardır:

- a) *Ravzatü'l-ahbâb*
- b) *Şakâyık-ı Nu'mâniyye*
- c) *Muhammediyye*
- d) *Muhammediyye Şerhi (Ferâhu'r-rûh)*⁸⁴
- e) *Kâmûs*
- f) *Mukaddime (İbn Haldûn)*
- g) *Câvidân-ı sağîr*
- h) *Nesimî Divânı*
- i) *Niyazî-i Mısırî Dîvânı*
- j) *Üsküdarlı Hâşim Baba Dîvânı*
- k) *Gaybî*
- l) *Mesnevî Şerhi (Sarı Abdullah Efendi)*
- m) *Nefahâtü'l-üns (Lâmîi Çelebi Tercümesi)*

Burada ortak olarak zikredilen kaynaklar arasında özellikle *Ravzatü'l-ahbâb*, *Ferâhu'r-rûh*, *Nefahât Tercümesi* ve Sarı Abdullah Efendi'nin *Mesnevî Şerhi* gibi eserlerin mevcudiyeti Ahmet Rifat Efendi'nin adı belli olmayan bu tekkeye ait kütüphaneden istifade etmiş olduğu ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Bunların dışında

⁸³ "İstanbul'da Meçhul Bir Tekke (1261/1845)" başlığı altında dökümü verilen bu eserlerin tamamı için bk. Soyyer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, s. 154-169.

⁸⁴ Ahmet Rifat Efendi'nin çokça müracaat edip adını vermediği *Ferâhu'r-rûh*'ün bu kütüphane kayıtlarında da mevcut olması ilginç bir tesadüf olsa gerektir.

bir diğerk ilginç tesadüf ise müellifin, “Bist Heşt ve Siyüdü harflerinin Âl-i Evlâda Bazı İşâretleri Beyânındadır” başlığı altında detaylı bilgi verdiği bölümle alakalıdır. Ahmet Rifat Efendi burada oldukça ayrıntılı izahlar yapmasına rağmen herhangi bir kaynağından bahsetmemektedir.⁸⁵ Diğerk taraftan bahsi geçen tekkede yer alan kitaplardan biri ise bu mesele hakkındadır ve *Mesele-i Bist ü Heşt Kelime* adını taşımaktadır.⁸⁶

Bütün bunlara rağmen burada sayılan kitapların başka bir Bektaşî tekkesinde de bulunabileceğı ve bu durumun yalnızca bir tesadüf olabileceğı iddia edilebilir. Bu varsayım da göz önünde bulundurularak basit fikir vermesi açısından aynı döneme ait bir başka Bektaşî tekkesinin kütüphanesindeki eserlerle yapılan karşılaştırmada⁸⁷ burada adı geçen bu beş eserin de orada yer almadıkları görülmüştür. Bizim bu basit kıyaslamadan çıkardığımız sonuç, söz konusu bu kitapların diğerkleri gibi hemen her Bektaşî tekkesinde bulunabilen eserler olmadıkları doğrultusundadır. Bu itibarla Ahmet Rifat Efendi'nin bahis konusu meçhul Bektaşî tekkesine ait kütüphaneden yararlanmış olduğunu iddia etmek mümkün görünmektedir.

Ahmet Rifat Efendi'nin Bektaşîlik tarihi, usûl ve erkânı ile ilgili aktardığı malûmatın kaynaklarını zikretmemiş olması ise üzerinde durulması gereken bir başka önemli noktadır. Aslında bu durumu Bektaşîliğin kendine has karakteristiğı ile açıklamak mümkündür. Yani tarih ve geleneğini daha ziyade şifâhî yolla aktaragelen bu tarikatın tarihini ve uygulamalarını içeren, müellifin yaşadığı zaman dilimine kadar olan dönemde kayda geçirilmiş dikkate değer kaynak sayısı yok denecek kadar azdır.⁸⁸ Binaenaleyh o, istese de bu konulardaki yazılı dayanaklarını beyan etme şansından mahrumdur. Bununla birlikte şifâhî de olsa onun bu eserinde en azından bazı isimler zikretmesi umulurdu. Ancak onun daha ziyade Ehl-i Sünnet vurgusu yaparak kaleme aldığı kitabında bu tarz kaynakları zikretmekten bilinçli olarak uzak durduğu söylenebilir. Ahmet Rifat Efendi Bektaşîliğin âyin ve erkânı hakkında bilgi verdiği bölümde bir Bâtınî-İsmâilî olduğu bilinen Nâsıruddîn Tûsî'nin⁸⁹ *Ziyâretnâmesi*'ni müellifinin de adını vererek nakletmektedir. Bu durumu onun aşırı

⁸⁵ *Mir'âtü'l-mekâsıd*, s. 228-231.

⁸⁶ Bk. Soyzer, Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Tasavvuf*, s. 157.

⁸⁷ Abdal Musa Tekkesi Kütüphanesindeki eserler hakkında bk. Soyzer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, s. 141-154.

⁸⁸ Bunlardan biri olan Giridi Ali Resmî Baba'nın *Uyünü'l-hidâye* isimli eseri hakkında bk. Soyzer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Tasavvuf*,

⁸⁹ Nâsıruddîn Tûsî hakkında bk. Daftary, Farhad, *İsmâilîler, Tarih ve Kuram* (çev. Ercüment Özkaya), Ankara 2001, s. 439-440; a. mlf. “İsmailîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”, *İslam'da Entelektüel Gelenekler* (trc. Muhammet Şeviker), İstanbul 2005, s. 126.

ihtiyatlı tavrının önemli istisnalarından biri olarak belirtmek gerekir.⁹⁰

Sonuç

Osmanlı'nın son döneminde yaşamış, mesleği muhâsebecilik olan bir Bektâşi entelektüelinin kaleminden çıkan *Mir'âtü'l-mekâsîd* her şeyden önce hayat bulduğu kültür ortamının niteliği hakkında bugüne pek çok mesaj vermektedir. Eserin müellifi ilmiyeden bir müderris ya da işi yalnızca araştırma yapmak ve yazmak olan bugünkü anlamıyla bir araştırmacı değil, yaşadığı vatanın farklı coğrafyalarında hizmet vermek durumunda olan bir muhâsebecidir. Buna rağmen o, bir Bektâşi dervişi olarak bugünün şartlarına göre bile düşünüldüğünde hiç de hafife alnamayacak kaynaklara müracaat etmek suretiyle eserini vücuda getirmiştir. Kaynaklara vukûfiyetinin hangi düzeyde olduğunu anlamak için yalnızca bunların bir kısmına yönelik olarak yaptığı tenkidleri dikkate almak bile yeterlidir.

Ahmet Rifat Efendi'nin kaleme aldığı bu eser, döneminin şartları ve ünlü Bektâşileri ile de bir arada düşünüldüğünde onun yaşadığı zaman diliminde yetişen Osmanlı entelektüel tipi ile XIX. asrın son çeyreğinin mütefekkir Bektâşi portresi hakkında mühim ipuçları yakalamaya imkan vermektedir.

Bibliyografya

- Ahmet Rifkî, *Bektâşi Sırrı*, İstanbul 1325.
- Ahmet Rifat Efendi, *Mir'âtü'l-mekâsîd fî def'i'l-mefâsîd*, İstanbul 1293/1876,
- Ahmet Rifat Efendi, *Devhatü'n-nükabâ* (haz. Hasan Yüksel-Fatih Köksal), Sivas 1998.
- Aksu, Hüsamettin, "Câvidânnâme", *DİA*, VII, s. 178,
- Aksu, Hüsamettin, "Firişteoğlu Abdülmecid", *DİA*, XIII, s. 134.
- Aksu, Hüsamettin, "Hurûfilik", *DİA*, XVIII, s. 408-412.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul 2006.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (trc. Coşkun Üçok), İstanbul 1982.
- Baha Sait Bey, *İttihât-Terakkî'nin Alevilik Bektâşilik Araştırması* (haz. Nejat Birdoğan), İstanbul 1994.
- Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA*, XX, s. 175-176,

⁹⁰ *Mir'âtü'l-mekâsîd*, s. 250-251.

- Bilgin, Azmi, "Giriş", *Dîvan-ı Seyyid Nigarî*, İstanbul 2003,
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-müfessirîn*, İstanbul 1974.
- Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1965.
- Borckelmann, Carl, *GAL*, Brill 1938.
- Brockelmann, Carl, "Abdülgâni Nablusî", *İA*, I, s. 66-67.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1243/1933.
- Ceyhan, Semih, "Mesnevî", *DİA*, XIX, s. 325-334.
- Çift, Salih, "1826 Sonrasında Bektaşilik ve Bu Alanla İlgili Yayın Faaliyetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 1 (2003), s. 249-268.
- Daftary, Farhad, "İsmâîliler Arasında Entelektüel Hayat" *İslam'da Entelektüel Gelenekler* (trc. Muhammet Şeviker), İstanbul 2005, s. 105-129.
- Daftary, Farhad, *İsmâîliler, Tarih ve Kuram* (trc. Ercüment Özkaya), Ankara 2001.
- Ebû Nuaym İsfahanî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut 1967.
- Eyice, Semavi, "Birge, John Kingsley", *DİA*, VI, s. 189.
- Feridüddîn-i Attâr, *Mantuku't-tayr* (trc. Abdülbâkî Gölpinarlı), İstanbul 1990.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, İstanbul 1991.
- Gökyay, Orhan Şaik, "The Bektashi Order of Dervishes", *Ülkü*, XI/65, Ankara 1938, s. 477-480.
- Gölpinarlı, Abdülbâkî, *Alevi-Bektaşi Nefesleri*, İstanbul 1992.
- Gölpinarlı, Abdülbâkî, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, Ankara 1989.
- Gövsa, İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, ys., ts.,
- Güleç, Hasan, "Ahizâde Abdülhalim Efendi", *DİA*, I, s. 548,
- Hacı Bektâş-ı Velî, *Makalât*, (nşr. Esat Coşan) Ankara ts.
- Işın, Ekrem, "Bektaşilik", *İstanbul Ansiklopedisi*, I-VIII, İstanbul 1993-1995, VII, s. 129.
- İbn Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut 2004.
- İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988.
- İpşirli, "Devhatü'n-nükebâ", *DİA*, IX, s. 230.
- İpşirli, Mehmet, "Devhatü'l-meşâyih", *DİA*, IX, s. 229-230.
- İshak Efendi (Harputlu), *Kâşifu'l-esrâr ve dâfiu'l-eşrâr*, İstanbul 1290/1873.

- İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-rûh* (haz. Mustafa Utku), Bursa 2000-
İzgi, Cevat, "Demîri", *DİA*, IX, s. 152-153,
Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, s. 75-80.
Kara, Mustafa, "İshak Efendi (Harputlu)", *DİA*, XXII, s. 531.
Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1990.
Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, İstanbul 1971.
Kılıç, Hulûsi, "El-Kâmusu'l-Muhît", *DİA*, XXIV, s. 287-288.
Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-suarâ I-II*, (nşr. İbrahim Kutluk),
Ankara 1989.
Lâmii Çelebi, *Nefehâtü'l-üns Tercümesi* (Haz. Süleyman Uludağ,
Mustafa Kara), İstanbul 1995
Levend, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1998.
Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî I-IV*, İstanbul 1308-1815.
Mehmed Süreyya, *Tarikat-ı Aliyye-i Bektâşiyye* (haz. Ahmet Gürtaş),
Ankara 1995.
Melikoff, Irene, *Hacı Bektaş, Efsâneden Gerçeğe* (trc. Turan Alptekin),
İstanbul 1999.
Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar* (trc. Turan Alptekin), İstanbul
1994.
Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* (Haz. Mustafa Kara), İstanbul
1980, 1996,
Niyâzî-i Mısri, *Divân* (Haz. Kenan Erdoğan), Ankara 1998.
Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik-Alevilik*, İstanbul 2000-
2003.
Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşilik", *DİA*, V, s. 373-379.
Ocak, Ahmet Yaşar, "Hacı Bektaş-ı Velî", *DİA*, XIV, s. 456.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*,
Ankara 1992.
Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, s. 94-99.
Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003,
Örik, Nâhid Sırrı, *Yüz elli Yılın Türk Meşhurları*, İstanbul 1953.
Özcan, Abdülkâdir, "Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkçızâde", *DİA*, II, s.
130-131.
Özcan, Abdülkâdir, "Hadikatü'l-vüzerâ", *DİA*, XV, s. 22-23.
Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*,
İstanbul 1977.

- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, I-V, Ankara 1998.
- Pala, İskender, "Bezm-i Cem", *DİA*, VI, s. 105-106.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *XIII.-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Ankara 2002.
- Soyyer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, İzmir, 2005.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Fâur), Beyrut 1996.
- Tanman, M. Baha, "Akbaba Tekkesi", *DİA*, II, s. 221-222.
- Tayşı, M. Serhan, "Ali Dede, Bosnevî", *DİA*, II, s. 386.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1977,
- Türkmen, Ömür, *Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin "Kitâbu't-temhîd fî beyâni't-tevhîd"* Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili, Harran Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, yy. 2002.
- Uludağ, Süleyman, "Bâtın İlmi", *DİA*, V, s. 188-189.
- Uludağ, Süleyman, "Devir", *DİA*, IX, s. 231-232.
- Uludağ, Süleyman, "Hargûşi", *DİA*, XVI, s. 167.
- Uludağ, Süleyman, "Kâşânî, Abdurrezzak", *DİA*, XXV, s. 5-6.
- Uludağ, Süleyman, "Mukaddime", *Kuşeyrî Risalesi*, İstanbul 1991, s. 11-89.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991.
- Uzun, Mustafa, "Bihiştî Ramazan Efendi", *DİA*, VI, s. 145-146.
- Üzüm, İlyas, "Hüsniyye" *DİA*, XIX, s. 35.
- Vilâyetnâme, Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî* (haz. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1990.
- Yılmaz, H. Kâmil, "Hâşim Baba", *DİA*, XVI, s. 406.
- Yılmaz, H. Kâmil, "Hâşimiyye", *DİA*, XVI, s. 416.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul 1982.
- Yurdağür, Metin, "Devir", *DİA*, IX, s. 232.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, XIX. Yüzyıl*, İstanbul 2003.
- Yüksel, Müfid, *Bektaşîlik ve Mehmed Ali Hilmi Dede-Baba*, İstanbul 2002.
- Zarcone Thierry, "Karyağdı Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, s. 475.